

Peter Kortekaas

Kerkdiensten in de woestijn van Uruzgan

Nederlandse militairen leveren de laatste decennia regelmatig bijdragen aan de handhaving van internationale vrede en veiligheid. Daar waar de troepen gaan daar zijn van oudsher ook geestelijk verzorgers in hun midden.¹ Tijdens deze uitzendingen is het een ervaringsgegeven van menig aalmoezenier en predikant dat de kerkdiensten goed worden bezocht, zowel door kerkelijke als niet-kerkelijke mensen. In de tweede helft van 2006 ben ik, als aalmoezenier, met de Task Force Uruzgan mee geweest. We waren de eerste groep Nederlandse militairen in de woestijn rond het plaatsje Deh Rawod. Ook toen hoorde ik regelmatig: 'Thuis ga ik nooit, maar hier wel'. Dat is vooral opmerkelijk, omdat een groot gedeelte van de militairen en kerkgangers uit jongeren bestaat. Hoe deze kerkbetrokkenheid te verklaren? Onderzoek, zoals in *God in Nederland*², laat zien dat wel de kerkelijkheid afneemt, maar dat de betekenis van de religiositeit voor het persoonlijke leven daar geen gelijke tred mee houdt.

De gang naar een vreemd land, voor een periode van vier maanden, betekent voor militairen een ingrijpende overgang van de westerse welvaartswereld naar een situatie van onzekerheden en oorlogsgeweld. Existentiële en religieuze vragen worden dan eerder geactualiseerd. Zijn soldaten in Nederland gewoon zelf inhoud en gestalte aan hun leven te geven, gedurende het dagelijkse leven en werken tijdens zo'n missie wordt niet de autonomie, maar vooral de afhankelijkheid gevoeld. In dit artikel wordt bezien of een veranderde afhankelijkheidsbeleving tijdens deze missie bij soldaten de spirituele beleving beïnvloedt.

Afhankelijkheid en moderne cultuur

De mens verkeert op zijn levensweg in een proces van wording. In een voortdurende dynamiek tussen zijn en worden geeft hij, vaak onbewust, gestalte aan de vraag: wie ben ik? Mensen zijn daarbij tegelijkertijd onafhankelijk en afhankelijk, want ontplooiing is wel een individueel proces, maar vindt plaats in relaties met

medemensen en omstandigheden. Een autonome basishouding uit zich in het verlangen om zelf vorm te geven aan het bestaan. Maar het leven dient zich tevens aan in een tegenovergestelde, heteronome beweging door haar bepalende, en soms zelfs onontkoombare, karakter.

Militairen die worden uitgezonden vertrekken van de ene op de andere dag uit een belevingswereld van maakbaarheid. Ze hebben genoeg geld om te besteden en bezitten computers, mobiele telefoons en een eigen auto; ze ervaren het leven als vanzelfsprekend. Natuurlijk wordt ook hun leven soms veranderd of begrensd door bijvoorbeeld de dood van een geliefde of een stukgelopen relatie. Ze ervaren dan dat we niet altijd de keuze hebben wát er gebeurt, maar soms hooguit hoé we met het gebeurde om (kunnen) gaan. Toch blijft, ondanks deze verstoringen in de zelfbepaling, de autonomie het gewenste ideaalbeeld van de moderne mens. Militairen nemen dit wereld- en zelfbeeld als bagage mee in hun plunjezak naar het uitzendgebied.

Afhankelijkheid en religie

Vanuit een autonoom levensgevoel ligt het voor de moderne mens niet direct voor de hand een goddelijke macht te veronderstellen, die onze wereld fundeert. De betekenis van het leven wordt gezocht tussen de ervaringshorizon van geboorte en dood en dus binnen de bandbreedte van de tijdruimtelijkheid.³ Toch geldt voor ieder mens dat zijn existentie een vraag is: waar was ik ‘hiervoor’ en wie ben ik straks ‘hierna’? Dit besef wordt actueler als de min of meer maakbare betekenisgeving van het alledaagse leven wordt geproblematiseerd, bijvoorbeeld in een crisis. Dan zijn we niet alleen kwetsbaarder, maar soms ook toegankelijker en realiseren we ons dat onze verhouding met het bovenempirische ontologisch bij mijn wezen hoort. Het onderzoek *God in Nederland*⁴ laat zien dat 69 % van de ondervraagden bij een sterfgeval wel eens de aanwezigheid van God of een hogere macht heeft ervaren.

Maar hoe en met welk ‘iets’ in mij, kan ik die relatie met het absolute vermoeden of ervaren? De ziel werkt op het snijvlak van het transcendente en immanente. Zij verbindt ons met het geheim van het leven, het mysterie dat we zelf zijn! De ziel is een grensinstrument en zij bemiddelt tussen enerzijds mijn concrete leven in het alledaagse en anderzijds het mysterie dat mij omvat en grondt. De pastoraaltheoloog Tjeu van Knippenberg⁵ noemt de afhankelijkheidscompetentie expliciet als voorwaarde voor een groei in religieuze identiteit. Mij bewust zijn van afhankelijkheid betekent geenszins dat ik mijn autonomie verlies, integendeel. Dit besef wordt beleefd als ontgrenzing en verbinding en als bron voor een kwalitatieve impuls bij het componeren van mijn levensmelodie. Zo kan de identiteitsvraag – wie ben ik? – een religieuze dimensie krijgen: wie ben ik in mijn verhouding tot het transcendente? Religieuze identiteit is het vermogen om het bestaan in de tijdruimtelijkheid te kunnen verbinden met het transcendente. Soms zijn in dat groeiproces concrete ervaringen van crisis en vreugde, van pijn en liefde, van gemis en vervulling de katalysatoren die grensvragen actualiseren. Zo kan het ambivalente bestaan mensen confronteren én daarmee tevens uitnodigen tot een herschikking van denken, doen en geloven.

Afhankelijkheid in de militaire context

In de militaire wereld hebben mensen, zowel beroepsmatig als persoonlijk, een sterke band met elkaar. Professioneel zijn ze opgeleid om in groepen te opereren, waarbij de strategie van de operatie en het gezag van een commandant maatge-

Artikel

vend zijn. Desalniettemin moeten militairen, tijdens operationele omstandigheden, soms in een *split second* zelf beslissen wat te doen; bijvoorbeeld: schieten of niet. Lichamelijk en geestelijk worden deze veelal jonge mensen behoorlijk belast en soms direct in hun bestaan bedreigd. Tijdens een uitzending is er zodoende sprake van een periodieke subcultuur waarin de onderlinge afhankelijkheid een cruciale rol speelt.

Hoe was de operationele setting, in de zomer en het najaar van 2006, in Uruzgan? In augustus van dat jaar was er in de woestijn rond het plaatsje Deh Rawod een tijdelijk tentenkamp opgezet met een wachttorens en omringd door wat rollen prikkeldraad. Met driehonderd man vormden we de eerste groep Nederlandse militairen in dit deel van Uruzgan. Het kamp lag geïsoleerd en was alleen bereikbaar via een slecht begaanbare, gevaarlijke bergpas. Er was een tekort aan al het denkbare, inclusief vers eten en persoonlijke spullen. De omstandigheden waren daardoor bepaald niet luxe. Bovendien liepen de temperaturen in de schaduw dagelijks op tot 45 graden. De dreiging was groot wanneer patrouilles werden aangevallen door groepen talibanstrijders of als de compound werd beschoten. Als pelotons in gehavende voertuigen terugkwamen was de verwondering groot dat er aan onze kant geen dodelijke slachtoffers waren gevallen. Ondanks deze omstandigheden was de sfeer prima: spullen werden gedeeld, er was humor en kameraadschap.

In Nederland waren deze soldaten gewoon hun leven zelf te bepalen. Uruzgan was voor hen een heteronome ervaring: verbondenheid door intense afhankelijkheid van elkaar, dreigende invloeden van buitenaf en zware levensomstandigheden. Als je als aalmoezenier met 'de mannen' vier maanden in een dergelijke situatie bent, waarin je de concrete werkelijkheid van alledag gezamenlijk deelt, dan merk je in de gesprekken en in het kerkbezoek dat mensen bezig zijn met vragen die ze thuis niet beleefden; dat ze zoeken naar antwoorden en verdieping.

De actualisering van existentiële ervaringen raakt de eigen identiteit van soldaten en kunnen dan leiden tot ethisch en spiritueel zoeken: hoe ga ik om met de bedreiging van mijn leven, wat doet het mijzelf als ik een ander dood, hoe verhoud ik mij tot die vragen die ik (meestal) niet eerder heb ervaren en gesteld, over een leven na de dood, over het bestaan van God?

Compound

Pastoraat en kerkdiensten

Als aalmoezenier had ik me ten doel gesteld een laagdrempelig presentiepastoraat⁶ aan te bieden door op de compound en tijdens patrouilles bij de jongens te zijn en om op basis van die 'gewone' contacten geestelijke verzorging te kunnen verlenen – in de breedste zin van het woord en specifiek in de vorm van gesprekken en kerkdiensten. De thema's van de kerkdiensten probeerde ik steeds te destilleren uit de concrete belevenissen van die week. Toen verschillende patrouilles behoorlijk gehavend terugkeerden, en we 'slechts' een paar gewonden hadden koos ik het thema 'Doe mij maar een engel'. Het uitgangspunt bij deze werkwijze is dat er in de ervaringen van mensen lagen zitten waarin geestelijke dimensies zijn verscholen. Het geestelijke kunnen benoemen in concrete ervaringen is een uitgesproken zielzorgtaak, een hermeneutische competentie van de pastor.⁷ Opvallend in Uruzgan was dat deze geestelijke aanknopingspunten, ofschoon wel individueel beleefd, een groot gemeenschappelijk karakter hadden, want de moeilijke omstandigheden waarin we verkeerden werden onderling uiteraard veelvuldig besproken. Zodoende waren de onderwerpen voor de kerkdiensten niet moeilijk te vinden. De liturgie werd iedere week in een boekje afgedrukt en de diensten hadden een redelijk vast stramien. We begonnen met het aansteken van waxinelichtjes, waarbij de soldaten, als ze daar behoefte aan hadden, een intentie konden uitspreken. Deze rite groeide uit tot een soort heilig moment waaraan telkens verrassend veel soldaten deelnamen. Verspreid over de dienst waren er altijd twee lezingen, één bijbellezing en één seculiere lezing, meestal twee popsongs - vooral gekozen op basis van de teksten - een 'woord ter overweging', ruimte voor persoonlijk gebed in stilte en het Onze Vader. Er waren vrijwel altijd mensen bereid te participeren in de dienst, bijvoorbeeld om de eerste lezing te verzorgen.

*Kerkdienst
in Uruzgan*

Een onderzoek naar de kerkgang

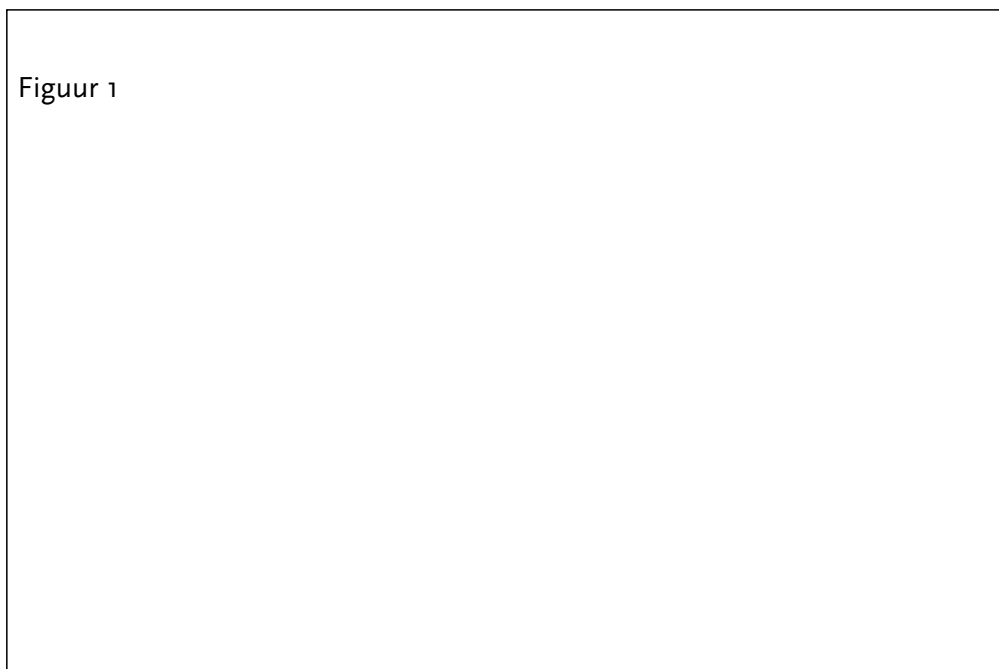
In de week voor mijn vertrek uit Afghanistan, in november 2006, heb ik een praktijkonderzoek onder de kerkgangers gehouden om antwoord te krijgen op drie vragen:

1. Hoe verhoudt de kerkgang van de militairen in Deh Rawod zich met hun kerkelijkheid in Nederland?
2. Welke motieven hebben zij om naar de kerkdiensten te gaan in Uruzgan?
3. Is er sprake van veranderingen in hun religieuze identiteit tijdens de missie?

Op de compound waren 320 mensen gelegerd. Ongeveer 115 van hen hebben één of meerdere keren de kerkdiensten meegemaakt; dat is dus ruim een derde deel. Tijdens de kerkdiensten waren er steeds tussen de zestig en tachtig kerkgangers. Gemiddeld was dus ieder weekend 22 % van de compound-bevolking in de kerk. Aangezien de militairen voor 80 % jonger waren dan vijfendertig jaar zijn de kerkbezoekpercentages bijzonder. Immers, 84 % van de jongeren in Nederland komt zelden of nooit in de kerk.⁸ Vaak hoorde ik in Deh Rawod: 'Thuis ga ik nooit, hier wel als ik kan'.

De kerkdiensten in Deh Rawod werden bijna gelijkelijk door niet-kerkelijken (41%) en kerkelijken (43%) bezocht. In Nederland gaan deze militairen voor een belangrijk deel 'nooit' of 'alleen met Kerstmis' naar de kerk.⁹ Blijkbaar hebben ze in Uruzgan redenen om wel te gaan, want 81 % geeft aan dat ze op de compound vaker naar een dienst gingen.¹⁰ Natuurlijk waren zij niet de hele dag bezig met hun spiritualiteit, maar ze vonden klaarblijkelijk, door de dingen die ze meemaakten, in zichzelf beweegredenen om naar een dienst te gaan. Wat was dan hun motivatie? Wat zochten ze er spiritueel? De redenen om te kiezen voor een kerkdienst zullen heel divers zijn geweest. Onder spiritualiteit versta ik de mate waarin het individu zin zoekt en beleeft in de ontmoeting met zichzelf en de ander (het andere), in relatie met het transcendente. In deze omschrijving zitten drie onderscheiden niveaus: het zelf, de ander en het transcendente. Voor ieder niveau heb ik hen in vraagvorm telkens drie motieven aangereikt (zie figuur 1, 2 en 3).

Figuur 1

Figuur 2

Gestelde vragen:

- Ik ga naar de kerkdienst als ik behoefte heb om een momentje rust te vinden,
- om een kaarsje op te steken of om even na te denken.
- Ik ga naar de kerkdienst als ik me goed voel, dankbaar en tevreden.
- Ik ga naar de kerkdienst als ik me rottig voel, heimwee heb of eenzaam ben,
- want dan kan ik dat gevoel een beetje kwijt raken.

Alhoewel het uiten van gevoelens (uit dankbaarheid / naar gevoel) ook een belangrijk motief is om naar de kerkdienst te gaan is het duidelijk dat militairen vooral de kerkdienst bezoeken om voor zichzelf rust en bezinning te vinden (88 %). Dat is een begrijpelijke uitkomst: je gaat naar zo'n dienst 'voor jezelf', temeer als je in een situatie bent waarin je nogal wat meemaakt.

In de dagelijkse gesprekken werd duidelijk dat de relatie met het niet-ik beleefd werd in het samenleven op de compound, het samenwerken buiten de compound en de contacten met familie en kennissen thuis in Nederland. Deze relaties met 'de ander' heb ik verwoord in drie vragen.

- Je deelt van alles met elkaar op zo'n compound dus ga je ook samen naar de kerkdienst

Figuur 3

- Buiten de poort is het soms heel spannend; het is goed om dat met elkaar te delen tijdens de dienst
- Ik ga naar de kerkdienst om verbonden te zijn met mensen; dus ook met je familie thuis

Terwijl bij figuur 1 nadrukkelijk de gerichtheid op ‘het momentje rust’ hoog scoort, zien we bij figuur 2 dat ‘de verbondenheid’ met elkaar in meerderheid bevestigend wordt beantwoord. De gerichtheid op ‘het zelf’ – en hier juist ‘het delen’ – sluiten elkaar niet uit. Vooral de gebeurtenissen buiten de compound en de relatie met het thuisfront scoren hoog. Dat komt omdat er nadrukkelijk redenen tot zorg waren: de compound werd beschoten, de dreiging tijdens patrouilles was soms heftig en de communicatie met ‘Nederland’ was gebrekkig. De behoefte om die zorgen met elkaar te delen was groot en dus ook een motief om naar de kerkdienst te gaan.

De eerste vraag, behorende bij figuur 3, is zo geformuleerd omdat een deel van de groep een christelijke achtergrond heeft. De tweede vraag verwoordt de richting van het zoekende subject naar het transcendente, terwijl in de derde vraag die richting wederkerig is: je bidt en je krijgt kracht ‘van boven’.

- Ik ga naar de kerkdienst om te vieren dat God en Jezus er zijn voor ons mensen
- Ik ga naar de kerkdienst omdat het leven voor mij een zoektocht is naar het levensgeheim;
- het is goed daar even bij stil te staan tijdens een kerkdienst
- Tijdens de dienst bid ik zelf en met anderen tot God voor steun en kracht voor deze
- uitzending en mijn geliefden thuis

De relatie met het transcendente wordt meer ervaren ‘als geheim’ dan herkend als een persoonlijke band met ‘God en Jezus’. Toch is de behoefte om ‘te bidden voor kracht’ groot (68 %).

De persoonlijke motieven van mensen om naar kerkdiensten te gaan zullen onder normale omstandigheden vermoedelijk behoorlijk variëren. De situatie in Uruzgan verschilde daarin, want sommige ervaringen waren zó prominent aanwezig dat ze een gezamenlijke horizon vormden. De gevechten met de taliban bijvoorbeeld en de bezorgdheid over de effecten daarvan op de families thuis in Nederland werden existentieel beleefd, zodat daar behoefte uit ontstond om die te delen met elkaar. De kerkdienst was een gelegenheid om daarin te participeren. Daarnaast zal het besef dat ze zelf nauwelijks grip hadden op die dagelijks gebeurtenissen hun gevoelens van afhankelijkheid hebben geïntensiveerd. Het is aannemelijk dat deze heteronomie leidde tot besluiten om naar de kerkdienst te gaan, bijvoorbeeld om te ‘bidden voor kracht’.

Interessant is nu de vraag of deze, voor velen nieuwe, afhankelijkheidsituaties in Uruzgan hun denken over en hun relatie met het transcendente heeft beïnvloed en veranderd?

Ontwikkelingen in de religieuze identiteit

In Uruzgan was de afhankelijkheid en gemeenschappelijkheid het dragende, dagelijks gevoel op en buiten de compound. De hier gezamenlijk beleefde en gedeelde moeilijke omstandigheden katalyseerden grensvragen en leidden tot nieuw religieus zoeken. Ik stelde hen vier vragen over ontwikkelingen in hun religieuze identiteit, respectievelijk over de (veranderde) gedachten over God, het leven na de dood, over engelen en over het bidden.

Figuur 4

Mijn belevissen tijdens de uitzending hebben mijn gedachten over God

- niet veranderd, want ik denk nog steeds op dezelfde manier over God / een Hogere Macht
- wel veranderd, want ik ben meer gaan geloven in God / een Hogere Macht
- wel veranderd, want ik ben (nog) minder gaan geloven in God / een Hogere Macht

Mijn belevissen tijdens de uitzending hebben mijn gedachten over 'leven na de dood'

- niet veranderd, want ik denk nog steeds op dezelfde manier over een leven na de dood
- wel veranderd, want ik ben meer gaan geloven in een leven na de dood
- wel veranderd, want ik ben (nog) minder gaan geloven in een leven na de dood

Mijn belevissen tijdens de uitzending hebben mijn gedachten over engelen

- niet veranderd, want ik denk nog hetzelfde over engelen
- wel veranderd, want ik geloof nu meer in de beschermende kracht van engelen
- wel veranderd, want ik geloof nu (nog) minder in engelen

Mijn belevissen tijdens de uitzending hebben mijn gedachten over bidden

- niet veranderd, want ik ben daarin hetzelfde gebleven
- wel veranderd, want ik ben nu meer gaan bidden
- wel veranderd, want ik ben nu (nog) minder gaan bidden

Figuur 4 kwantificeert de kerkgangers die vinden dat er ontwikkelingen geweest zijn in hun gedachten over deze onderwerpen. Van de 84 ondervraagden geven 34 aan nog hetzelfde te denken over al deze onderwerpen. Slechts één persoon geeft aan een negatievere kijk gekregen te hebben op twee van de gestelde vragen en één persoon is al deze onderwerpen negatiever gaan beleven. Bij niemand kwam het positieve en negatieve in een combinatie voor: soldaten zeggen dus bij zichzelf ontwikkelingen in positieve zin ervaren te hebben of helemaal niet.

De ontwikkelingen in de religieuze identiteit bij de ondervraagden zijn aanzien-

Figuur 5

lijk. Een ruime meerderheid (48 personen) zegt meer te zijn gaan geloven in God, in een leven na de dood en / of dat hij meer is gaan bidden. Figuur 5 systematiseert de groei van deze groep mensen.

De behoefte om te bidden is groter geworden en vooral het geloof in hogere machten (engelen) die een beschermende uitwerking kunnen hebben. Ongetwijfeld is dit engelengeloof mede geïnspireerd door de bijna bizarre omstandigheden waarin patrouilles 'zonder kleerscheuren' terugkeerden. Weinig van deze militairen zullen in hun leven eerder onder zulke omstandigheden hebben verkeerd. Het zijn ingrijpende ervaringen wanneer je dagelijks bepaald wordt door omgevingsfactoren waar je zelf maar zeer ten dele vat op hebt. Vanuit dit besef van afhankelijkheid gaan mensen blijkbaar nadenken, vragen stellen en antwoorden zoeken. De kerkdienst was de wekelijkse gebeurtenis waar ruimte was om aan deze zoektocht gestalte te geven.

Nabeschouwing

Mensen in de westerse cultuur leven vanuit een maakbaarheidsideaal. Toch toont deze min of meer onafhankelijke levenskoers maar één kant van de werkelijkheid. Het leven kan – op intens mooi beleefde momenten, maar ook in tijden van crises – ontgrensd worden. Dan verdwijnt de vanzelfsprekendheid en kunnen mensen nadrukkelijker beseffen hoe fundamenteel hun heteronomie is.

Het weten van afhankelijkheid in de tijdruimtelijkheid correleert met de competentie om het immanente en transcendente op elkaar te betrekken. Soldaten onder oorlogsomstandigheden kunnen – door onderlinge solidariteit, bedreigende omstandigheden en materiële tekorten – (on)bewust beleven hoe het eigen ik dan vragen stelt aan de existentie. Deze bewustwording activeert bij deze soldaten een religieuze zoektocht: wie ben ik in verhouding tot de werkelijkheid die mij overstijgt? Dit leidt tot behoeften om in gesprek te gaan met elkaar, met de aalmoezenier en om naar die gelegenheden te gaan waar deze behoeften onderwerp zijn van gesprek, van luisteren, bezinnen en gebed: de kerkdiensten.

Het is de opdracht en de uitdaging van de confessionele geestelijk verzorger om in bovengenoemde situaties mensen bij te staan en hen te helpen de ontgrensde zelfervaring te integreren in hun leven. De meeste jongeren hebben geen (kerkelijk) verleden op godsdienstig terrein. Wellicht zijn ze daardoor in hun spirituele zoektocht minder bepaald en vooral open en onbevangen. In die zin

wordt de confessionele geestelijk verzorger, ook in de krijgsmacht, steeds meer zielzorger. De theoloog Doris Nauer¹¹ zegt daarover dat daar waar het religieuze in het zoeken verschijnt, de zielzorger zich moet richten op de sporen van God in het alledaagse.

In die dagelijkse contacten tussen krijgsmachtpastores en militairen worden twee dingen duidelijk: er is sprake van een oprechte religieuze nieuwsgierigheid, vooral onder jongeren, en ten tweede hebben zij nauwelijks nog de taal om hun zoekende geloof te articuleren. Door de omstandigheden in uitzendgebieden worden, vaak onuitgesproken, zoekende verlangens van de ziel geactiveerd en die verwijzen, hoe verweven ook met de persoon, naar 'iets meer', naar het boven-individuele. Wellicht wordt de ziel van de postmoderne mens pas toegankelijker als de verzadigde ego's worden beproefd. Dat is, naast het persoonlijke leed, vooral ook een teken van hoop: religie hoort ontologisch bij de mens, omdat hij noch aan zichzelf, noch aan de door hem zelf gecreëerde maakbaarheid, genoeg heeft.

Drs. P.M.H.M.J. Kortekaas (1951) is tot 1986 werkzaam geweest in het onderwijs als catecheet en godsdienstleraar om daarna vele jaren als aalmoezenier te dienen bij de krijgsmacht, o.a. in Irak en Afghanistan. Na het afronden van de postinitiële master Geestelijke Leiding in 2007 is hij nu een praktijk voor levensbegeleiding en zielzorg aan het opzetten.

1. G.J.M. Wentholt, *Priesters in Krijgstenuw*, Van Soeren en Co, Amsterdam, 1993. Wentholt geeft een historisch overzicht van het krijgsmachtpastoraat. P.H.P. Meerburg, *Legerpredikant in Korea*, geeft een meeslepend betoog van het pastoraat aan Nederlandse soldaten in Korea is. Gebr. Zomer en Keuning, Wageningen, 1952.
2. T. Bernts, G. Dekker, & J. de Hart (red.). *God in Nederland*. Ten Have, Kampen, 2007.
3. Anton W. J. Houtepen, *God een open vraag*. Meinema, Zoetermeer, 1997.
4. Zie noot 2, pag. 168.
5. Tjeu van Knippenberg, *Existentiële Zielzorg*. Meinema, Zoetermeer, 2005.
6. Andries Baart, *Een theorie van de presentie*. Lemma, Den Haag, 2006.
7. Stefan Gärtner, *Het geestelijke in de postmoderne samenleving*. In: *Praktische Theologie* nr. 3, 345- 360, 2003.
8. Zie www.cbs.nl Webmagazine maandag 22 december 2003.
9. Enquêtevragen over de kwantitatieve aspecten van de kerkgang in Deh Rawod zijn hier niet in grafieken weergegeven. De gestelde vraag is hier: *Hoe vaak ga je in Nederland naar de kerk?*
10. Zie noot 9. De gestelde vraag is hier: *ga je hier vaker, minder of evenveel naar de kerkdienst?*
11. D.Nauer, *Van geestelijke verzorging naar christelijke zielzorg. Pleidooi voor een hedendaags zielzorgconcept*. Inaugurale rede, Theologische Faculteit Tilburg 2004.

Noten